

УДК 373.5.016:573]:005.963

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.270998>

Уляна Борис, кандидат педагогічних наук, викладач Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради

НАВЧАЛЬНІ ЕКСКУРСІЇ З ПРИРОДОЗНАВСТВА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Проаналізовано місце екскурсій з природознавства в навчальному процесі початкових шкіл України наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ ст. Розкрито внесок українських учених (С. Ананьїн, М. Демков, С. Русова, Я. Чепіга та ін.) у розробку нових навчальних програм, видавання тематичної навчально-методичної літератури, удосконалення методики проведення навчальних екскурсій тощо. 1930 р. репресії комуністичного режиму торкнулися й природничої освіти, краєзнавство як напрям було практично знищено, що спричинило згасання й екскурсійного руху. У Західній Україні вітчизняна педагогічна думка цього періоду розвивалася у контексті європейських освітніх ідей, освітяни Галичини застосовували інтегрований підхід до вивчення природознавства, де ключове місце відведено екскурсіям, ця форма навчання й виховання була провідною в системі громадського просвітництва.

Ключові слова: екскурсія; початкова школа; екскурсійний метод навчання; природнича освіта; природознавство; Наддніпрянина; Західна Україна.

Лім. 12.

Uliana Borys, Ph.D. (Pedagogy), Lecturer, Kolomyia Pedagogical Professional College of the Ivano-Frankivsk Region

SCIENCE EDUCATIONAL EXCURSIONS IN THE PRIMARY SCHOOL OF UKRAINE THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL AND PEDAGOGICAL DISCOURSE

The article analyzes the place and significance of educational excursions in natural science in primary schools of Ukraine at the end of the 19th – in the 30s of the 20th century. To the development of the methodology of studying natural history, in particular, the analysis of issues related to excursions as a form and method of education and upbringing, Ukrainian scientists such as S. Ananyin, V. Voropay, M. Demkov, S. Rusova, S. Tysarevskiy, Ya. Chepiha and etc. took a great part, and developed the new educational programs, published thematic educational and methodical literature, improved the method of educational excursions, etc. The excursions were included into the curricula of primary schools, the scientific and methodical studies of this issue were conducted; out-of-class long and short field trips were planned, the centers that organized mass student field trips were developed, etc. In 1930, the repressions of the communist regime also affected science education, local studies as a field was practically destroyed, which caused the extinction of the excursion movement as well. In Western Ukraine, the national pedagogical thought of this period developed in the context of European educational ideas. Using the experience of foreign pedagogues-reformers, Ukrainian educators of Halychyna (A. Alyskevich, I. Antoniv, I. Petriv, I. Yushchyn, etc.) used an integrated approach to the study of natural history, where the key place is given to excursions. The excursions to industrial enterprises, “model farms”, “and experimental fields” and other objects that demonstrated advanced technologies of economic and economic development took an important place in the system of mass forms of public education of youth. Such a form of enlightenment had not only cognitive, but also great educational value, which consisted in the propagation of the ideas of Ukrainian economic nationalism (“one’s own to one’s own”), the spread of economic and economic knowledge, the expression of the relationship between the general economic and economic rise of Ukraine and increasing one’s own well-being, increasing the general cultural level and the level of economic awareness, etc.

Keywords: excursion; Elementary School; excursion teaching method; science education; natural science; Transdnipier region; Western Ukraine.

Актуальність проблеми. За умов реформування освіти та впровадження Нової української школи в напрямі гуманізації навчання, формування дитячої особистості, розвитку й раціонального використання потенційних можливостей освітньої системи відбуваються зміни в освіті, що стосуються передусім першого ступеня загальноосвітньої школи, вони спрямовані на всебічний розвиток молодших школярів та повноцінне оволодіння ними компонентами навчальної діяльності. Перед учителями ставляться вимоги щодо оптимального поєднання засобів, методів і форм педагогічного впливу на учнів, пробудження

у них стійкого інтересу до пізнання світу. Одним із напрямів підвищення ефективності освітнього процесу в початковій школі є екскурсійна навчальна діяльність учнів. Екскурсія є важливим методом, засобом, формою навчання та виховання під час формування світогляду юної особистості. Подорожі та екскурсії розширюють кругозір, дають можливість якнайкраще пізнати навколишній світ дитини, рідний край, Батьківщину, пробуджують глибоку любов до природи тощо. Важливим завданням сучасної освіти є переосмислення чинників, від яких залежить якість освітнього процесу. За умов сьогодення назріла потреба у вив-

ченні, критичному аналізі, узагальненні та творчому використанні попереднього досвіду впровадження навчальних екскурсій в освітній процес початкової школи. Водночас проблеми екскурсознавства як напряму наукових пошуків упродовж кінця XIX – 30-х рр. XX ст. активно вивчали не тільки зарубіжні, а й вітчизняні вчені. Ці напрацювання доречно сьогодні творчо переосмислити за умов розвитку НУШ.

Аналіз останніх досліджень. Представники історико-педагогічної науки завжди цікавилися проблемами вдосконалення методики навчання учнів, зокрема й питаннями, дотичними до організації екскурсій в освітньому процесі дітей та просвітництві дорослих кінця XIX – у 30-х рр. XX ст. (Т. Байбара, Г. Білавич, О. Біда, Л. Височан, Н. Галицька, Н. Грицай, Т. Завгородня, Г. Ковальчук, А. Коробченко, О. Кохановська, Н. Слюсаренко, Т. Собченко, В. Федорченко, І. Шоробура, О. Янкович та ін.), однак проблема, порушена в назві статті, цілісно й ґрунтовно не висвітлена українськими вченими.

Мета статті – проаналізувати місце і значення навчальних екскурсій із природознавства в початкових школах України наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Здійснений науковий аналіз актуалізованої джерельної бази переконує: вивчення природознавства як навчальної дисципліни в початковій школі завжди був предметом особливої уваги науковців, педагогів-практиків, методистів, освітніх та громадських діячів України. За досліджуваного періоду навчальним екскурсіям як формі і засобу навчання не тільки природознавства, а й практично всіх предметів надавали великого значення. С. Ананьїн, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга та інші українські педагоги під екскурсіями розуміли мандрівку чи поїздку задля відвідання та огляду чогось (порівняймо: за Великим тлумачним словником української мови, екскурсія – це “поїздка або похід куди-небудь з метою відвідати, оглянути що-небудь” [4, 257]). Отже, у цій дефініції виразно простежується дидактична мета цієї форми організації освіти, просвітництва, самоосвіти. У Галичині на початку XX ст. активно послуговувалися власне українськими термінами “мандрівка” / “прогулька”, а громадські дитячі та юнацькі товариства, як, до прикладу, “Пласт”, використовували поняття “мандрівництво”. Мандрівництво, а також таборування стали не лише ключовими засобом, формою навчання та виховання дітей / юнацтва / дорослих у “Пласті”, а й своєрідною ідеологією та способом життя пластунів [10]. Отже, мандрівки в українських школах, дошкіллі, позашкіллі Галичини (ідеться передусім про заклади, створені українськими громадськими товариствами, як-от: Українським

педагогічним товариством “Рідна школа”, “Промсвіта”, Союз українок, “Сільський господар” [2] та ін.) не просто застосовувалися у навчальній та виховній діяльності, вони стали неодмінним компонентом освітнього процесу шкіл, дитячих садків, захоронок, гімназій, торговельних шкіл, учительських семінарій тощо, особливою формою навчальної й позанавчальної роботи, що мала виразне національне спрямування, окрім іншого, знайомили дітей та юнацтво з історією українських національно-визвольних змагань, історичним краєзнавством, рідною культурою [3].

Дещо інші виховні функції виконували екскурсії кінця XIX – на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні, землі якої входили до складу Російської імперії, де, як і на теренах Східної Галичини, Закарпаття й Буковини, які перебували в цей час у складі Австро-Угорщини, розвиток освіти, школи та педагогічної думки мали свої особливості та закономірності. Дослідники історії української освіти (Л. Березівська, Т. Гавриленко, О. Кохановська та ін.) слушно зауважують, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні єдиним доступним загальноосвітнім і виховним закладом залишалася початкова школа, а “...реакційність освітньої політики царату проявлялася і в переслідуванні всього українського, забороні навчання українських дітей їх рідною мовою” [5, 22]. З одного боку, навчання молодших школярів викликало необхідність удосконалення змісту освіти, структури, організаційних форм і методів навчання предметів математично-природничого циклу [8], розвитку пізнавальної діяльності учнів, з іншого, у 1871–1900 рр. природознавство влучено з програми початкової школи, спостерігалось значне скорочення годин на вивчення інших природничих предметів. Природнича освіта пройшла складний період свого становлення і розвитку. Як стверджує О. Кохановська, численні реформи царського уряду поступово уніфікували природничо-математичну освіту дівчат і хлопців у початкових і середніх школах (уведено відповідні навчальні курси, збільшено час на вивчення природничих дисциплін), а в деяких жіночих закладах кількість годин на вивчення математики перевищувала цей показник у відповідних чоловічих закладах; загалом початок XX ст. відзначився намаганнями профільного міністерства запровадити загальну початкову школу, уніфікацією природничо-математичної освіти дівчат, відновленням доступу жінок до вищої освіти, зокрема й природничо-математичної, розробленням нових концепцій, появою нових засобів, форм навчання природничо-математичних дисциплін [8, 42–43].

Уперше екскурсії були науково обґрунтовані у середині XIX ст. ученим із зарубіжжя О. Гердом, котрий вважав їх формою навчальної роботи, де

учні знайомляться безпосередньо з природою, підкреслював, що викладання природознавства має починатися в саду, лісі, полі. У статтях, надрукованих у журналі “Учитель” за 1866 р., автор наполегливо проводив думку, що дітей необхідно постійно знайомити з природою в самій природі. О. Герд для вчителів розробив низку зразкових екскурсійних тем, у статті “Про природничо-історичні екскурсії” і в підручнику “Уроки мінералогії” запропонував методичні вказівки до проведення екскурсій, окрім іншого, зауважував, що вчитель / викладач не повинен дотримуватися на екскурсії якоїсь однієї вузької теми, а має сприяти тому, щоб матеріал екскурсій сприяв розвитку дітей. У методичному посібнику “Предметні уроки” автор рекомендував проводити екскурсії після вивчення кожного розділу курсу. Нині педагогічні ідеї ученого, його методичні настанови щодо вивчення природознавства в початковій школі становлять особливий інтерес, особливо цінною для НУШ видається ідея екскурсій “у живій природі” [7], рекомендації щодо методики проведення екскурсій (необхідно заздалегідь ґрунтовно ознайомитися з місцем екскурсій, окреслити об’єкти для вивчення, важливо, щоб сам учитель вивчав природу та полюбив це заняття, екскурсії варто проводити не лише навесні та восени, а й узимку, зимові екскурсії значною мірою оживлять викладання природничих наук у цю пору року тощо). У 90-х рр. XIX ст. природничі екскурсії набувають надзвичайної популярності з-поміж учительського загалу в усіх навчальних закладах Наддніпрянської України: кількість їх була настільки велика, що невдовзі знадобилося спеціальне розпорядження профільного міністерства, яке регламентувало з-поміж іншого й додаткову оплату вчителям за проведені екскурсії з природознавства (оплачувалися спеціально “за кількістю проведених екскурсій, як міських (до садів, парків та ін.), так і замських (у полі, луг, ліс та ін.)” [7]. Цей документ свідчить не лише про широке поширення такої форми навчання, як природничі екскурсії, а й про визнання очільниками освіти їх важливості й необхідності. Водночас у розпорядженні зафіксовано приблизну норму числа екскурсій та розподілу їх за навчальним роком: якщо зважати, що середня норма кількості екскурсій у кожному з трьох молодших класів становить 12 (4 осінні, 6 весняних та 2 зимові), то 2–4 екскурсії (зважаючи на місцеві умови) можуть бути міські та 8–10 замських [7].

Початок XX ст. характеризувався різноманітністю педагогічних поглядів і позицій, викликаних ситуацією зміни науково-педагогічних парадигм. Т. Собченко стверджує, що період 1901–1920 рр. позначений відновленням і активізацією природничої освіти, активною боротьбою видатних уч-

них, педагогів, діячів культури за поліпшення стану початкової природничої освіти, підвищення її рівня; упровадження нових підходів до викладання природничих дисциплін у початковій школі [11]. Провідні вітчизняні природознавці вважали за необхідне починати викладання природознавства з пропедевтичного курсу. Основою для створення такого курсу й відповідних підручників стала програма світознавства, складена О. Павловим, і програма природознавства, складена В. Шимкевичем (1902), в основу якої покладено навчальну програму О. Герда. Запропонований курс складався з трьох частин: нежива природа (1-й клас), елементарні відомості про життя рослин (2-й клас), відомості про життя тварин (3-й клас). Програма викликала велике пожвавлення з-поміж учителів і науковців у створенні навчальної літератури з природознавства для початкових класів [7]. У період 1905–1914 рр., коли послабшали утиски українського друкованого слова, з’явилася україномовна навчальна література для початкової школи, зокрема з предметів природничого циклу [12], завдяки ченям-методистам кінця XIX ст. укладено більшість тих методичних розробок, якими освітяни послуговувалися за наступних етапів розвитку шкільництва, до прикладу, принцип активного навчання, методика практичних занять із природознавства, система екскурсій тощо [12]. Проблеми організації шкільних екскурсій у природу рідного краю педагоги обговорювали на сторінках часописів “Екскурсійний вісник”, “Шкільні екскурсії і шкільний музей”.

У перших освітніх декретах радянської влади йшлося і про шкільну екскурсію, яку розглядали як обов’язковим елементом навчального процесу. 1918 р. при Народному комісаріаті освіти розпочало роботу спеціальне бюро шкільних екскурсій, видатного вченого-методиста професора І. Полянського уповноважено сформувати та очолити спеціальну комісію вчених, завдання якої полягало в доборі в околицях Петрограда відповідних місць для створення опорних баз або екскурсійних станцій.

Період 1918–1929 рр. в Україні можна назвати “золотим десятиріччям” розвитку екскурсознавства. У березні-квітні 1918 р. при Міністерстві народної освіти УНР створено Департамент позашкільної освіти, екскурсійний відділ у якому очолила директор Департаменту, член Центральної Ради С. Русова. Учена після аналізу наявного доробку в галузі методики вивчення природознавства в статті “Шкільні екскурсії і їх значення” виклала власні погляди на методику організації та проведення екскурсій. На її думку, шкільні екскурсії корисні для розвитку мовлення, поглиблення знань із природознавства, географії, геометрії і взагалі для всебічного розвитку особистості. Педагог

радила влітку і навесні влаштувати побільше екскурсій у поле та до лісу, зазначала, що добре організована екскурсія – це не тільки “спроба в справі здатності дітей до практичного життя”, яка “дає нові знання й закріплює придбані в класі”, а й “ще підіймає настрої учнів, відкриває їм широкі горизонти, збуджує... громадянське почуття”. Завданнями екскурсій визначено “...навчання не тільки дивитись навкруги себе, а й бачити усякі з’явища в усіх деталях, придивлятися до цих з’явищ і розуміти їх зв’язки межи собою, і зв’язок їх з тою сферою, в якій вони утворилися” [9, 26–27].

Особливо докладно в українській методичній науці розроблено питання проведення ближніх екскурсій, спрямованих на ознайомлення з особливостями природи, населення й історією розвитку рідного краю. Відзначаючи необхідність проведення місцевих екскурсій, члени Комісії вважали необхідним створити місцеві бюро з їх організації, функціями яких були б усебічне вивчення місцевості, складання на основі цих даних екскурсійних маршрутів, організація навчальних екскурсій. За доби української державності педагогічна громадськість активно підтримувала ідею запровадження в школі нової форми організації навчання – екскурсій. На важливість використання її в початковій школі звертали увагу М. Демков, С. Русова, Я. Чепіга та ін.

У період розвитку освіти в радянській Україні екскурсія як форма організації навчально-виховного процесу залишалась і, відповідно до постанови Народного комісаріату освіти № 5 від 12.05.1919 р., була обов’язковою для всіх, розглядалась важливим засобом виховання, набула ознак системності, охопила практично всі напрями навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи [12]. У 20-х рр. ХХ ст. питання організації екскурсій у загальноосвітніх закладах трактувалося комплексно: екскурсійний метод викладання як метод навчання молодших школярів увиразнив С. Ананьїн; важливість дослідницького методу в процесі організації екскурсій підкреслили К. Ягодівський, К. Брезкун, математичні екскурсії актуалізував В. Воропай, шкільні ботанічні екскурсії – С. Тисаревський та ін. Екскурсії були внесені до навчальних планів початкових шкіл, велися науково-методичні дослідження цього питання; планувалися позакласні далекі і близькі екскурсії, розвивалися центри, які займалися організацією масових учнівських екскурсій, та ін. Екскурсії та екскурсійний метод посіли відповідне місце в наукових дослідженнях і методичному забезпеченні навчального процесу початкової школи. Проблеми теорії і методики екскурсій обговорювались на конференціях і нарадах навчально-виховних закладів шкільної та позашкільної освіти [12]. Навчання у школах здійснювалося на основі комплексних програм, у

яких зміст освіти розглядався на основі зв’язку з місцевим краєзнавчим матеріалом. Алгоритмом підготовки учителя до проведення екскурсій у природу були три етапи: підготовка до екскурсії, проведення та опрацювання матеріалів. На першому етапі учитель визначав місце проведення екскурсії та об’єкти для спостереження молодших школярів, складав організаційний план. На другому відбувався безпосередній огляд маршруту, дослідження об’єктів, фіксування цікавих явищ, потрібних відомостей. Після закінчення екскурсії, на третьому етапі, проводилися облік та систематизація зібраних матеріалів, створення карт, діаграм, таблиць. Під час проведення екскурсій в природу реалізовувалися сезонний, краєзнавчий принципи навчання та взаємозв’язок теорії з практикою. Найбільш поширеними були екскурсії з природознавства і географії. Учні вивчали рельєф, місцеві водойми, рослинність, тваринний світ і все те, що характеризувало природно-географічне оточення, було традиційним і типовим у загальноосвітніх школах. 1925–1926 рр. С. Аржанов, А. Пінкевич та К. Ягодівський опублікували книгу для вчителя “Природа і праця”, яка була спробою збереження у “новій” школі дослідницького методу через орієнтацію на вивчення виробництва сільськогосподарської продукції [11; 12].

На початку 30-х рр. ХХ ст., задовго до Великого терору 1937 р., репресії комуністичного режиму торкнулися й природничої освіти. Прикладом може слугувати трагічна доля вчених-природознавців. Так, Б. Райкова, редактора журналів “Природознавство в школі” та “Жива природа”, 1930 р. було оголошено ворогом народу і репресовано. Арешти учасників групи Б. Райкова тривали з березня до серпня 1930 р. Більшість провідних українських учених-екскурсійників, а також ентузіастів краєзнавчого руху радянська каральна система звинуватила в націоналізмі, щодо них відкрили політичні справи, вжили репресій. Отже, уже 1930 р. краєзнавство як напрям було практично знищено, що зумовило згасання й екскурсійного руху [7], основною формою організації навчальної діяльності молодших школярів була класно-урочна система, більшість навчального часу вони проводили, навчаючись у майстернях, виконуючи спільне завдання (лабораторно-бригадний метод), невеликий відсоток часу молодші школярі проводили на ділянках пришкольній території та в навчальних екскурсіях.

У Західній Україні вітчизняна педагогічна думка розвивалася у контексті європейських освітніх ідей. Шкільні реформи в Польщі 1932 р., що визначали стратегічний курс на наближення навчання до потреб практичного життя, відкрили й новий етап у розвитку початкової освіти в Галичині. На Закарпатті, у Підкарпатській Русі, за активного

сприяння державних освітніх структур та чехословацького уряду Т. Масарика успішно розвивалося українське початкове шкільництво, відповідно активізувалися творчі пошуки українських педагогів, які були реалізовані в шкільній практиці, зокрема й у галузі природничої освіти, одне з ключових завдань початкової освіти бачили у запровадженні засад виховання і загальної освіти, які відповідали б віковим і природним особливостям дитини, були потрібні загальні громадян та забезпечували її суспільно-громадське підготування з урахуванням потреб господарського життя [2], навчальні програми з природознавства більш повно враховували національний характер та економічні потреби краю. Використовуючи досвід зарубіжних педагогів-реформаторів, українські освітяни Галичини (А. Аліськевич І. Антонів, І. Петрів, І. Ющшин та ін.) застосовували інтегрований підхід до вивчення природознавства, де ключове місце відведено екскурсіям (докладніше про це – у нашій окремій публікації [1], мовлення, практичних умінь годівлі свійських тварин тощо. У системі масових форм громадського просвітництва юнацтва важливе місце посідали екскурсії (прогульки), які кваліфікували як провідну форму популяризації передового досвіду [2]. Їх улаштували на промислові підприємства, “зразкові господарства”, “дослідні поля” та інші об’єкти, що демонстрували передові технології розвитку господарства й економіки. Поряд з одноденними (вони переважали), проводилися і кількденні екскурсії (учасники пересувалися підводами, залізницею). Уперше такі заходи влаштували члени “Сільського господаря” у 1912–1913 рр., наприкінці 1920-х рр. цю форму позашкільної освіти реанімували, а найбільшого піднесення екскурсії набули за 1930-х рр., коли центрами “освітнього паломництва” стали “зразкове заведення” А. Терпиляка в Залукві, Янчин – масток М. Луцького та інші об’єкти сільськогосподарського дослідництва [2]. Лише 1938 р. заходами філій і кружків товариства та місцевих кооператив організували 18 екскурсій до Львова, у яких узяв участь 541 учасник із 72 сіл [6, 66]; члени філії товариства “Сільського господаря” у Тлустім 11–14 червня того ж року здійснили екскурсію за маршрутом Заліщики – Незвисько – Товмач – Миловання – Кринос – Залуква – Станіславів – Городенка, відвідавши поклади фосфоритів, господарські школи, приватні садівничо-городні заклади й школу та інші виробничі об’єкти [6, 66]. Така форма громадського просвітництва юнацтва мала не лише пізнавальне, а й велике виховне значення, що полягало в пропаганді ідей українського економічного націоналізму (“свій до свого по своє”), поширенні господарсько-економічних знань, увиразненні взаємозв’язку між загальним господарсько-економічним піднесенням України

та підвищенням власного добробуту, підвищення загальнокультурного рівня та рівня господарської свідомості тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вивчення природознавства як навчальної дисципліни в початковій школі завжди був предметом особливої уваги науковців, педагогів-практиків, методистів, освітніх та громадських діячів України. За досліджуваного періоду навчальним екскурсіям як формі й засобу навчання не тільки природознавства, а й практично всіх предметів, надавали великого значення. У 20-х рр. ХХ ст. питання організації екскурсій у загальноосвітніх закладах розглядалося комплексно. Вони були внесені до навчальних планів початкових шкіл, найбільш поширеними були екскурсії з природознавства і географії (учні вивчали рельєф, місцеві водойми, рослинність, тваринний світ і все те, що характеризувало природно-географічне оточення). До розвитку методики вивчення природознавства, зокрема й аналізу питань, що стосуються екскурсій як форми й методу навчання й виховання, спричинилися українські вчені С. Ананій, В. Воропай, М. Демков, С. Русова, С. Тисаревський, Я. Чепіга та ін. 1930 р. репресії комуністичного режиму торкнулися й природничої освіти, краєзнавство як напрям було практично знищено, що спричинило згасання й екскурсійного руху. У Західній Україні вітчизняна педагогічна думка цього періоду розвивалася у контексті європейських освітніх ідей, освітяни Галичини застосовували інтегрований підхід до вивчення природознавства, де ключове місце відведено екскурсіям, ця форма навчання й виховання була провідною у системі громадського просвітництва. Подальшого дослідження потребує питання комплексного порівняльного аналізу змісту, методів і форм розвитку природничої освіти в Україні досліджуваного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борис У., Білавич Г. Навчально-методичний супровід виховання господарської культури особистості в Галичині на початку ХХ ст. *Молодь і ринок*. 2015. № 4 (123). С. 85–89.
2. Білавич Г., Савчук Б. Свій до свого по своє: український націоналізм у Галичині та Буковині (кінець ХІХ – 1939 р.): монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 314 с.
3. Білавич Г., Савчук Б. Товариство “Рідна школа”. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінськ: Перун, 2003. 1427 с.
5. Гавриленко Т.Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект: монографія. Київ: Фенікс, 2019. 384 с.
6. Звіт Сільськогосподарського Краєвого Товариства “Сільський господар” з діяльності за 1938 рік. Львів: Сільський Господар, 1939. 82 с.

НАВЧАЛЬНІ ЕКСКУРСІЇ З ПРИРОДОЗНАВСТВА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

7. Коробченко А.А. Розвиток шкільної природничої освіти в Україні на початку ХХ століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2013. № 2. С. 15–21.

8. Кохановська О. Провідні тенденції розвитку природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України ХІХ – початку ХХ століття. *Гірська школа Українських Карпат*. 2019. № 21. С. 39–43.

9. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значіння. *Світло*. 1911. № 8. С. 25–34.

10. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. 264 с.

11. Собченко Т.М. Розвиток ідей природничої освіти в початковій школі другої половини ХХ століття (історичний аспект). *Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 50. С. 256–264.

12. Соловей М.В. Навчальні екскурсії у загальноосвітніх школах України у 20-х роках ХХ століття. *Педагогічний дискурс*. 2008. Вип. 4. С. 144–150.

REFERENCES

1. Borys, U. & Bilavych, H. (2015). Navchalno-metodychni suprovod vykhovannia hospodarskoї kultury osobystosti v Halychyni na pochatku XX st. [Educational and methodological support for raising the economic culture of the individual in Galicia at the beginning of the 20th century]. *Youth & market*. Vol. 4 (123). pp. 85–89. [in Ukrainian].

2. Bilavych, H. & Savchuk, B. (1999). Tovarystvo “Ridna shkola” [Society “Ridna shkola”]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 208 p. [in Ukrainian].

3. Bilavych, H. & Savchuk, B. (2020). Svii do svoho po svoie: ukraïnskyi natsionalizm u Halychyni ta Bukovyni (kinets XIX – 1939 r.) [One way to another: Ukrainian nationalism in Galicia and Bukovina (end of the 19th century – 1939)]. Ivano-Frankivsk, 314 p. [in Ukrainian].

4. Velykyi tlmachnyi slovnyk suchasnoi ukraïnskoї movy (2003). [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv, 1427 p. [in Ukrainian].

5. Havrylenko, T.L. (2019). Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraïni u druhiї polovyni XX – na pochatku XXI stolittia:

istoryko-pedahohichni aspekt [Development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – at the beginning of the 21st century: historical and pedagogical aspect]. Kyiv, 384 p. [in Ukrainian].

6. Zvit Silskohospodaskoho Kraievoho Tovarystva “Silskyi hospodar” z diialnosti za 1938 rik (1939). [Report of the Regional Agricultural Society “Silskyi gospodar” on the activities of 1938]. Lviv, 82 p. [in Ukrainian].

7. Korobchenko, A.A. (2013). Rozvytok shkylnoi pryrodnychoї osvity v Ukraïni na pochatku XX stolittia [Development of school science education in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Scientific notes Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk Naukovi zapysky. Seria: Pedahohika*. Vol. 2. pp. 15–21. [in Ukrainian].

8. Kokhanovska, O. (2019). Providni tendentsii rozvytku pryrodnycho-matematychnoi osvity divchat u navchalnykh zakladakh Ukrainy XIX – pochatku XX stolittia [Leading trends in the development of science and mathematics education of girls in educational institutions of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Mountain School of the Ukrainian Carpathians*. Vol. 21. pp. 39–43. [in Ukrainian].

9. Rusova, S. (1911). Shkilni ekskursii i yikh znachinnia [School excursions and their significance]. *Light*. Vol. 8. pp. 25–34. [in Ukrainian].

10. Savchuk, B. (1996). Ukraïnskyi Plast. 1911–1939 [Ukrainian Plast. 1911–1939]. Ivano-Frankivsk, 264 p. [in Ukrainian].

11. Sobchenko, T.M. (2015). Rozvytok idei pryrodnychoї osvity v pochatkovii shkoli druhoї polovyny XX stolittia (istorychnyi aspekt) [The development of ideas of science education in the primary school of the second half of the 20th century (historical aspect)]. *Pedagogy and psychology*. Vol. 50. pp. 256–264. [in Ukrainian].

12. Solovei, M.V. (2008). Navchalni ekskursii u zahalno-osvitnikh shkolakh Ukrainy u 20-kh rokakh XX stolittia [Educational excursions in secondary schools of Ukraine in the 20s of the 20th century]. *Pedagogical discourse*. Vol. 4. pp. 144–150. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2022

“У цей важкий час наші студенти й викладачі проявляють таку саму стійкість, що і Григорій Сковорода у своїй філософській і викладацькій діяльності”.

Володимир Зеленський
український державний діяч, шостий і чинний Президент України

“Втрачений час, який ти не використав на навчання”.

Григорій Сковорода
український філософ, поет, педагог

“Успіхи науки – діло часу і сміливості розуму”.

Вольтер
французький філософ

